

تحلیل ساز و کارهای مسئولیت مدنی در جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی

حسین جلالی *

jalali.hosein.53@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۲۲

چکیده

خسارات جسمی، مادی و معنوی وارده شده به اشخاص، متعاقب بروز آسیب‌های زیست محیطی، ضرورت پیش‌بینی و بکارگیری نظام متناسب مسئولیت مدنی به منظور جبران خسارات مزبور را بیش از پیش ضروری می‌سازد. با وجود انجام پژوهش‌های متعدد در این زمینه، واکاوی هرچه بیشتر ارتباط میان دو مقوله «مسئولیت مدنی» و «حفاظت از محیط زیست»، به منظور تحلیل ساز و کارهای مقوله نخست در جبران خسارات ناشی از آسیب‌های وارده به مقوله دوم، امری اجتناب‌ناپذیر است. این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و نگارنده به روش کتابخانه‌ای و تهیه فیش و مراجعه به قوانین و مقررات و مقالات متعدد، اقدام به پژوهش نموده است.

یافته‌های پژوهش مؤید آن است که با توجه به عدم کفایت ساز و کارهای مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر به منظور جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی و لزوم روی آوردن به ساز و کارهای مبتنی بر مسئولیت مدنی محض، مؤلفه‌هایی همچون بیمه مسئولیت محیط زیست و صندوق تأمین خسارت محیط زیست در این راستا، می‌توانند مفید فایده واقع گردند؛ اگرچه که رویکرد حقوق بین‌الملل محیط زیست در این زمینه، حقوق بشری نمودن مقوله محیط زیست است.

عدم اجباری نمودن بیمه مسئولیت محیط زیست برای مشاغل آلاینده و همچنین فقدان مقرر قانونی در خصوص صندوق‌های تأمین خسارت ویژه محیط زیست، مهمترین چالش‌های پیش روی کارآمدی نظام مسئولیت مدنی حال حاضر ایران به منظور جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی است.

واژه‌های کلیدی: آسیب زیست محیطی، بیمه، تقصیر، صندوق تأمین خسارت، مسئولیت مدنی.

Analyzing the Mechanisms of Civil Liability for Compensating Environmental Damages

Hossein jalali ^{1*}

jalali.hosein.53@gmail.com

Admission Date: June 8, 2022

Date Received: April 11, 2022

Abstract

Physical, material, and moral damages incurred by a person following the occurrence of environmental damages make provisioning and implementing a proper civil liability system a necessity more than ever before. Although, there are lots of literature on the subject matter, it is essential to explore the relationship between the two subjects of “civil liability” and “environmental protection” to analyze the mechanisms of the former in determining the compensation of damages incurred by the latter.

This is a descriptive-analytic research using library and note-taking and by referring to laws and regulations and literature.

The findings showed that due to the failure of mechanisms of offense-based civil liabilities in compensating environmental damages, it can be beneficial to use strict civil liability based mechanisms, environmental responsibilities, insurance, and environmental damages fund. However, the approach of international environmental law in this field is to humanize the category of environment.

Lack of mandatory environmental responsibilities for polluting businesses and lack of regulations on environmental damages fund are the most important challenges for a civil liability system in Iran to be effective in compensating for environmental damages.

Key words: environmental damages, insurance, failure, compensation fund, civil liability.

1- Assistant Professor of Law, Faculty of Law and Political Science, Karaj Branch, Islamic Azad University, Alborz, Iran. * (Corresponding Author)

مقدمه

امروزه استفاده و برخورداری از محیط زیست سالم - که اصطلاحاً تحت عنوان «حق بر محیط زیست سالم» از آن یاد می‌شود - یکی از حقوقی است که در قالب نسل سوم حقوق بشر به آن پرداخته شده است. علاوه بر خسارت‌هایی که مستقیماً بر محیط زیست وارد می‌شود، زیان‌های جسمی و مادی هم ممکن است به دلیل تخریب محیط زیست، بر انسان‌ها وارد آید و حتی ممکن است خسارت زیست محیطی، خسارت به حقوق اساسی محسوب شود؛ در این صورت، هر شخصی می‌تواند تعرض به آن را در حقوق خصوصی مطرح نماید (۱)؛ به بیان دیگر، یکی از شیوه‌های مهم و مؤثر در جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، استفاده از اهرم حقوقی است و از جمله شیوه‌های استفاده از این اهرم، قائل شدن مسئولیت مدنی برای آسیب‌زندگان و مخربان محیط زیست است (۲). با توجه به قوانین و مقررات عام مسئولیت مدنی و همچنین ممنوعیت فعالیت‌های اقتصادی و غیراقتصادی مستلزم آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن به موجب اصل پنجاهم قانون اساسی، بایستی بر این نظر راسخ بود که حق بر محیط زیست سالم برای بهره‌مندی از یک جامعه مدرنیزه سالم از حقوق اساسی و پایه‌ی منبعث از حقوق طبیعی به شمار آمده و در صورت دست‌درازی به سلامت جامعه، به استناد ماده قانون ۱ مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹: «... یا هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده...» قابل مطالبه از طریق محاکم حقوقی است (۳)؛ بدین منظور لازم است قوانینی مدون، ساده و بدون تفسیر از سوی قانونگذار هر کشوری مورد تصویب قرار گرفته تا با تمسک به این قوانین، بتوان از محیط زیست، یعنی نسل آینده حقوق بشری حمایت نمود (۴). بر مبنای مجموع آنچه گفته شد، در پژوهش حال حاضر بر آن شدیم تا با هدف واکاوی هرچه بیشتر ارتباط میان دو مقوله «حفاظت از محیط زیست» و «مسئولیت مدنی»، با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و فیش برداری، به مطالعه و ارزیابی ساز و کارهای مسئولیت مدنی در جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی بپردازیم؛ بنابراین پرسش اصلی پژوهش را می‌توان این‌گونه

مطرح نمود که مهمترین ساز و کارهای مسئولیت مدنی به منظور جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی چیست؟ فرضیه اصلی پژوهش نیز بر این مبناست که با توجه به ناکارآمدی یا به بیان بهتر، ناکافی بودن ساز و کارهای مسئولیت مدنی سنتی (مبتنی بر تقصیر) در راستای جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی، ابزارهای مسئولیت مدنی محض از جمله بیمه مسئولیت محیط زیست و صندوق تأمین خسارت محیط زیست را می‌توان از مهمترین ساز و کارهای مزبور برشمرد.

روش بررسی

این پژوهش از نوع توصیفی- تحلیلی بوده و نگارنده به روش کتابخانه‌ای و تهیه فیش و مراجعه به قوانین و مقررات و مقالات متعدد، اقدام به پژوهش نموده است.

یافته‌ها

در این قسمت به عنوان بخش اصلی مقاله، پس از بیان مختصر پیشینه و جنبه‌ی نوآورانه‌ی پژوهش، به تبیین و ابهام‌زدایی از مفاهیم کلیدی پرداخته و سپس به مطالعه و ارزیابی مهمترین ساز و کارهای جبران خسارت آسیب‌های زیست محیطی با تکیه بر موازین مسئولیت مدنی خواهیم پرداخت.

۱. پیشینه و نوآوری پژوهش

در چارچوب موضوع مقاله پیش روی و مرتبط با آن، در میان پژوهش‌های انجام شده، آثار گران‌قدری به جامعه حقوقی و محیط زیستی کشور عرضه گردیده که هرکدام با رویکردی متفاوت، تلاشی در راستای تبیین چند و چون مسئولیت مدنی و تحلیل نقش و تأثیر آن بر جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی داشته و در این پژوهش نیز به فراخور ارتباط موضوعی، قطعاً مورد استفاده واقع خواهند شد؛ به عنوان نمونه، کریمی خنجری و سجادی‌کیا (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان **مسئولیت مدنی ناشی از خسارات محیط زیستی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی**، به صورت تحلیلی - توصیفی و با

روش کتابخانه‌ای به بررسی ماهیت مسئولیت مدنی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی پرداخته و نحوه جبران و نکات ضعف و قوت آن‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های پژوهشگران نشان می‌دهد که مسئولیت مطلق در این شرایط؛ بهترین نوع مسؤولیت مدنی میباشد که می‌تواند در مورد خسارات محیط زیستی اعمال شود و بر همین اساس است که در اسناد بین-المللی، این نوع از مسئولیت اتخاذ گردیده است؛ ولی در حقوق ایران، مسؤولیت مدنی، مبتنی بر تقصیر می‌باشد که در مورد زیان‌های محیط زیستی هم اعمال می‌گردد و با ماهیت محیط زیست، متناسب نیست. هوشمند فیروزآبادی و همکاران (۱۳۹۹) نیز در پژوهشی تحت عنوان **مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی**، ماهیت ترکیبی تابعیت حقوق عمومی و حقوق خصوصی برای مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست را در نظر گرفته و در پایان به این نتیجه رهنمون گردیده‌اند که مبنای مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی با توجه به ویژگی‌های خسارات زیست محیطی و فلسفه و هدف کلی حقوق حمایت از محیط زیست، نظریه مسئولیت محض است و نیازی به تقصیر ندارد. همچنین مشهدی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان **مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا (مطالعه موردی حقوق ایران و فرانسه)**، با این فرض که امکان جبران خسارات ناشی از آلودگی هوا به دلیل ماهیت و ویژگی‌های خاص آن، کمتر توسط نظام کنونی حقوق مسئولیت مدنی قابل حمایت است، به ارزیابی ضمانت اجراهای برآمده از مسئولیت مدنی و قراردادی و همچنین مطالعه موانع و چالش‌های موجود در حوزه مقابله با آلودگی هوا با توجه به تجربه فرانسه پرداخته و در پایان به این رهیافت، نائل گردیده است که با توجه به میزان روزافزون خسارات ناشی از آلودگی هوا، نیازمند تحول جدی در مبانی حقوقی مسئولیت در این زمینه و پیش-بینی ضمانت‌های ویژه خسارات زیست محیطی هستیم. امری که سالیانی است در فرانسه به آن توجه ویژه‌ای شده است. کاتوزیان و انصاری (۱۳۸۷) نیز در پژوهشی تحت عنوان **مسئولیت ناشی از خسارات‌های زیست محیطی**، با هدف طراحی دستورالعمل پیشگیری و جبران خسارتهای زیست محیطی با رعایت اصل:

«آلوده‌کننده باید بپردازد»، به مطالعه تحول مسئولیت ناشی از خسارات‌های وارده به محیط زیست در سطح کشورهای اتحادیه اروپا و ایران پرداخته و در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که با وجود عدم کارآمدی قواعد سنتی مسئولیت مدنی در طراحی نظام مسئولیت ناشی از تجاوز به محیط زیست، می‌توان از قواعد مزبور در مورد ارکان تحقق مسئولیت زیست محیطی، عوامل توجیه‌کننده آن و همچنین شیوه‌های جبران خسارت مدد جست. وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های اشاره شده که جنبه نوآورانه‌ی آن نیز می‌باشد، تحلیل ساز و کارهای مسئولیت مدنی به منظور جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی است؛ به بیان دیگر، لزوم بکارگیری رویکرد مسئولیت مطلق یا مسئولیت مبتنی بر خطر در قبال آسیب‌ها و خسارت‌های زیست محیطی، با توجه به یافته‌های پژوهش‌های پیشین، از جانب نگارنده مفروض انگاشته شده و در پی ارزیابی و تحلیل ساز و کارهای آن در راستای جبران خسارت کارآمد در قبال ناشی آسیب‌های زیست محیطی هستیم.

۲. مفاهیم پژوهش

ورود به مباحث اصلی، مستلزم آشنایی با مفاهیم بنیادی پژوهش بوده و بدون تبیین درست مفاهیم مزبور، ورود در مباحث ماهوی، با اشکالاتی همراه خواهد بود.

۱-۲- مسئولیت مدنی

مسئولیت در لغت به معنای مورد مؤاخذه، بازخواست، پرسش و سؤال واقع شدن است (۵) در زبان عربی نیز واژه مسئولیت، مصدر جعلی از مسئول است و در آیات متعدد قرآن و احادیث اسلامی، به معنی مورد بازخواست و مجازات واقع شدن به دلیل انجام یا خودداری از انجام کاری به کار رفته است (۶). در اصطلاح حقوقی، مسئولیت، تعهد شخص به دفع ضرری است که به دیگران وارد آورده است؛ خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا از فعالیت او ایجاد شده باشد (۷). به طور کلی، هرگاه بر اثر تقصیر یا بی‌مبالاتی شخص، ضرر و زیانی به دیگری وارد آید و عامل این ضرر و زیان، مکلف به جبران خسارت باشد، می‌گویند که در برابر وی مسئولیت مدنی دارد (۸)؛ به عبارت دیگر، مسئولیت مدنی وقتی تحقق پیدا میکند که شخص در برابر

۴-۲- آسیب زیست محیطی

آسیب زیست محیطی که با اندکی اغماض می‌توان عنوان خسارت زیست محیطی را نیز بر آن نهاد، نخستین بار توسط یکی از حقوقدانان فرانسه بکار گرفته شد که بیشتر بر خسارت-های با واسطه‌ی ناشی از محیط زیست اشاره داشت. برخی حقوقدانان (۱۸)، آسیب زیست محیطی را عبارت از خسارتی دانسته‌اند که به اشخاص و یا اشیای محیط پیرامون زندگی انسان وارد می‌شود. بنابراین تعریف، محیط زیست، منبع خسارت است و نه قربانی خسارت. در مقابل، برخی دیگر از حقوقدانان، آسیب زیست محیطی را عبارت از خسارتی دانسته‌اند که به طور مستقیم، به محیط پیرامون وارد می‌شود؛ بدون توجه به بازتاب-هایی که این خسارتها بر اشیاء و اموال دارد (۱۹)؛ در جمع دو نظر مزبور، می‌توان مدعی شد که آسیب زیست محیطی، شامل همه عوارض جانبی وارده به انسان، مصنوعات او و محیط زیست بوده (۲۰) و مشتمل بر خسارت جسمی، مادی و معنوی است. خسارت جسمی همان آسیب وارد شده به تمامیت جسمانی افراد یا جزئی از آن است. منظور از خسارت مادی نیز همان خسارت مالی است (۲۱) و در نهایت اینکه خسارت معنوی نیز آسیب وارده شده به تمامیت روانی افراد است؛ به بیان دیگر، خساراتی است که به صورت مستقیم، بر مال یا حقوق مالی وارد نمی‌شود و از این بابت مورد تقویم مالی قرار نمی‌گیرد. در بسیاری از نظامهای حقوقی، خسارات جسمی در زمره خسارات معنوی به شمار آمده‌اند و مهمترین رکن این خسارات، رنج و دردی است که با معیارهای مختلف، شناسایی و ارزیابی می‌گردد. علاوه بر این، از دست دادن توانایی، استعداد و قابلیت سازگاری با محیط و همچنین قدرت التذاذ از زندگی نیز در زمره مواردی هستند که با ارزیابی و مادی سازی آنها، به تعیین خسارت وارده به زیان دیده و جبران آن می‌پردازند. به نظر میرسد خسارت جسمی، تا جایی که به راحتی قابل تقویم و ارزش گذاری باشد، در قالب خسارت مادی یا مالی قابل بررسی می‌باشد و زمانی که خسارت، جنبه غیرمادی به خود گیرد (به شکلی که برای ارزیابی آن، از فاکتورهای مادی دور شویم)، بایستی این نوع از خسارت را در تقسیم بندی خسارات معنوی، مورد تحلیل قرار داد.

دیگری جوابگو باشد؛ زیرا معقول نیست که شخص در برابر خودش از لحاظ حقوقی مسئول باشد (۹).

۲-۲- جبران خسارت

خسارت را به خلاف نفع و سود و نقص در حق تعریف نموده‌اند (۱۰). جبران خسارت، عملی از سنخ ترمیم است که با پرداخت مبلغی پول یا غرامت به واسطه طرح دعوی و صدور حکم به نفع خواهان، قابل مطالبه و دریافت است (۱۱). پس از تجمیع ارکان مسئولیت مدنی (ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت) زیان دیده می‌تواند جبران خسارت وارده بر خود را از محکمه درخواست نماید. هدف جبران خسارت، برآورده ساختن انتظارات زیان دیده است؛ بنابراین جبران خسارت از جانب عامل زیان بایستی به گونه‌ای باشد که زیان دیده را در وضعیت عدم زیان قرار دهد (۱۲).

۲-۳- محیط زیست

ارائه تعریف جامع و مانع از «محیط زیست» امری دشوار است؛ چرا که این مفهوم و همچنین دامنه قلمرو آن، وسیع است؛ به همین دلیل است که برخی صاحب‌نظران (۱۳) ادعا نموده‌اند که ارائه تعریف دقیق از محیط زیست، نه دشوار بلکه غیرممکن است؛ زیرا این مفهوم از دیدگاه کشورها با توجه به اهمیتی که هر کشور به یکی از عناصر زیست محیطی می‌دهد، می‌تواند متفاوت باشد (۱۴). با این وجود، می‌توان محیط زیست را از منظر لغوی، به معنای محیطی دانست که آدمی را احاطه کرده و قلمرو حیات و زندگی اوست (۱۵)؛ از منظر اصطلاحی نیز می‌توان محیط زیست را به مجموعه‌ای از شرایط تعریف نمود که پیرامون فرد و جامعه را احاطه نموده و محتوای آن، مشمول عناصر فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی، اجتماعی و فرهنگی است (۱۶)؛ به عبارت دیگر، محیط زیست، محیطی است که فرآیند حیات را فراگرفته و شامل طبیعت، محیط حول جوامع انسانی و غیرانسانی شده و کل فضای زیستی کره زمین را فرا می‌گیرد (۱۷).

۳. ساز و کارهای جبران خسارت زیست محیطی با تکیه بر موازین مسئولیت مدنی

به موجب نظریه سنتی مسئولیت مدنی (نظریه مبتنی بر تقصیر)، مسئول شناخته شدن شخص، منوط به ارتکاب تقصیر از جانب وی است و گرنه نمی‌توان وی را مسئول جبران خسارت تلقی نمود؛ علاوه بر این، احراز رابطه سببیت میان تقصیر و خسارت وارده نیز ضروری است. به موجب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹: «هرکس بدون مجوز قانونی، عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی، لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارات ناشی از عمل خود می‌باشد». پیداست که بر این مبنا، آنچه مبنای مسئولیت مدنی خواهد بود، وجود تقصیر و خروج از رفتار متعارف است؛ در نقطه‌ی مقابل و به موجب نظریه‌ی مسئولیت محض، هر عمل زیان‌بار، به خودی خود، باعث مسئولیت مرتکب آن می‌شود؛ زیرا فاعل زیان، با تجاوز به حقوق دیگران و جامعه است که باعث بروز آن می‌گردد؛ بنابراین عدالت اجتماعی اقتضا می‌کند که خسارت مزبور را جبران نماید (۲۲). در کشورهایی که قواعد سنتی مسئولیت (نظریه تقصیر) برای جبران خسارت‌های زیست محیطی مورد استناد قرار می‌گیرد، موارد اعمال مسئولیت محض، منحصر به فعالیتهایی است که فهرست‌شان توسط قانونگذار مشخص می‌شود (قانون مسئولیت زیست محیطی آلمان مصوب ۱۹۹۰ و قانون جبران خسارت زیست محیطی دانمارک مصوب ۱۹۹۴)، در حالی که در نظام نوین مسئولیت زیست محیطی، قلمرو مسئولیت محض به فعالیت‌های خاصی محدود نمی‌شود و ماهیت و نوع فعالیت هم در آن بی تأثیر است و در صورت وقوع هر نوع آسیب و خسارت زیست محیطی، «فرض مسئولیت آلوده‌کننده» وجود دارد (۲۳). از دیگر تفاوت‌های اساسی میان این دو نظام مسئولیتی، تفاوت در اهداف آنهاست؛ به طوری که در نظام مسئولیتی سنتی، هدف اصلی، جبران خسارات و اعاده وضعیت به حالت پیشین است؛ درحالی که در نظام مسئولیتی نوین (و مبتنی بر مسئولیت محض)، هدف اصلی، پیشگیری از ورود خسارت است، یعنی پیش از ورود خسارات، مسئولیت زیست محیطی ایجاد میشود (۱۸). به نظر می‌رسد ساز و کارهای سنتی مسئولیت مدنی - که عمدتاً مبتنی بر نظریه تقصیر است - به

هیچ وجه قابل انطباق با نظام حقوقی جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی نیست (۲۴)، (۲۵)؛ شاید به همین دلیل باشد که مبنای مسئولیت مدنی ناشی از آسیب‌های زیست-محیطی در حقوق بیشتر کشورهای اتحادیه، مسئولیت محض است (۲۶). در عرصه حقوق بین‌الملل، به منظور پیش بینی ضمانت اجرای مستحکم و قابل اتکا در راستای جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی، توجه به محیط‌زیست، در چهارچوب حقوق بشر مطرح می‌شود (۲۷). از آنجا که در آثار متعدد از جمله پژوهش‌های اشاره شده در پیشینه، به طور مفصل به تبیین و تحلیل ناکارآمدی نظریه مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر در جبران خسارت آسیب‌های زیست محیطی اشاره گردیده است، امر مزبور در این پژوهش، مفروض نگارنده بوده و لذا به تحلیل و ارزیابی سایر ساز و کارهای مسئولیت مدنی در جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی خواهیم پرداخت. یافته‌های نگارنده مؤید آن است که با توجه به لزوم پذیرش مسئولیت محض در جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی که پیشتر اشاره شد، مهمترین ساز و کارهای موجود در این زمینه، بیمه مسئولیت محیط زیست و صندوق تأمین خسارت محیط زیست می‌باشند.

۱-۳- بیمه مسئولیت محیط زیست

با صنعتی شدن زندگی و گسترش ماشینیزم، خطرات تهدیدکننده‌ی زندگی بشری (از جمله محیط زیست)، افزایش یافت؛ به همین دلیل، مواجه شدن با خطرات و پذیرفتن خسارات آن، اجتناب ناپذیر است و نمی‌توان از بروز حوادث جلوگیری کرد؛ اما می‌توان با اندیشیدن تمهیداتی، آثار زیان‌بار حوادث را به حداقل ممکن رساند؛ بنابراین باید به دنبال راهکاری بود تا از یک طرف بتوان آثار مخرب حوادث ناشی از زندگی جدید را کاهش داد و از طرف دیگر، رشد اقتصادی را با ترمز مسئولیت مدنی متوقف نمود. راه حل منطقی برای جمع این دو مصلحت، بیمه است (۲۸). بیمه، قراردادی است که به موجب آن، یکی از طرفین تقبل می‌کند مخارج معینی را بیمه نموده یا هزینه معینی را در صورت اتفاق رویدادی معین، پرداخت نماید. به عبارت دیگر، در قرارداد بیمه با پرداخت هزینه ای از طریق بیمه شونده به بیمه‌گر، مسئولیت خطر از بیمه شونده به بیمه‌گر

خسارت وارده (تبصره ۲ ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶)، قانونگذار تاکنون مبادرت به اجباری نمودن بیمه مسئولیت محیط زیست به طور کلی برای مشاغل اقتصادی آلاینده محیط زیست ننموده است که با توجه به مفاد اصل پنجاهم قانون اساسی، قابل انتقاد به نظر می‌رسد.

۲-۳- صندوق تأمین خسارت محیط زیست

امروزه با وجود گسترش ساز و کارهای مبتنی بر مسئولیت محض در اکثریت نظام‌های حقوقی، معیار تقصیر، کماکان به عنوان مبنای اصلی مسئولیت، قلمداد گردیده و امکان نادیده گرفتن کامل آن نیز منطقی به نظر نمی‌رسد؛ بنابراین در صورت عدم اثبات تقصیر زیان‌زننده به محیط زیست از جانب زیان‌دیده یا حتی مدعی العموم، خسارات وارده بلاجبران باقی خواهد ماند؛ همین‌گونه است هنگامی که نتوان شخص یا نهاد مشخصی را به عنوان مسئول آسیب زیست محیطی به وجود آمده معرفی نمود. در این موارد، مطالبه‌ی افکار عمومی، این خواهد بود که مسئولیت، متوجه عاملان آسیب گشته و خسارت وارد آمده به گونه‌ای جبران گردد؛ اینجاست که ضرورت اتخاذ ساز و کارهای تکمیلی، بیش از پیش آشکار می‌گردد. پیش‌بینی و تأسیس صندوق‌های تأمین خسارت را می‌توان مهم‌ترین مصداق ساز و کارهای تکمیلی مسئولیت مدنی برشمرد. در ارتباط با آسیب‌های زیست محیطی و در سطح جهانی، «کنوانسیون بین‌المللی تأسیس یک صندوق بین‌المللی برای جبران خسارت ناشی از آلودگی نفتی» در سال ۱۹۷۱ (به منظور جبران سریع و پرداخت متناسب خسارت و کمک به اشخاص مقصر ولی ناتوان در پرداخت خسارت) تصویب و از سال ۱۹۷۸ لازم‌الاجرا گشت. در سطح اتحادیه اروپا نیز به موجب ماده ۱۱ معاهده استراسبورگ، اجازه ایجاد صندوق‌های جبران خسارت از طرف دولت‌های عضو به صورت عام داده شد است تا به وسیله آنها، خسارات ناشی از مسئولیت تولیدکنندگان از جمله آسیب‌ها و خسارات زیست محیطی، به صورت کلی یا جزئی جبران شود؛ بودجه این صندوق‌ها با مشارکت دولت‌ها و بخش صنعت تأمین می‌گردد. در نظام حقوقی ایران، تنها در مورد حوادث ناشی از وسایل نقلیه، «صندوق تأمین خسارتهای بدنی» مطابق ماده ۲۱ قانون بیمه

منتقل شده و تحت پوشش بیمه قرار می‌گیرد (۲۹). بیمه مسئولیت، باعث تکمیل نظام مسئولیت مدنی می‌شود (۳۰). بیمه مسئولیت محیط زیست، نوعی از بیمه است که هزینه‌های مربوط به جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست محیطی مانند آلودگی زمین، آب، هوا و آسیب به تنوع زیستی را تحت پوشش قرار می‌دهد. این بیمه براساس اصل مسئولیت محیط زیست و مبتنی بر قانون شکل می‌گیرد که در آن، مجریان و فعالان تخریب و آلودگی محیط زیست، بدون هیچ پیش فرضی در قبال آن مسئولیت دارند. بیمه‌های مسئولیت محیط زیست، نخستین بار در سال ۱۹۷۹ توسط شرکت بیمه لویدز در لندن عرضه شدند و امروزه در دنیا براساس آمارهای موجود در پژوهش‌های انجام شده، بالغ بر ۱۰۰ بیمه‌نامه مختلف با پوشش خسارات متنوع وجود دارد که در سه گروه اصلی بیمه مسئولیت آلودگی، جبران هزینه و بیمه‌نامه ترکیبی ارائه می‌شوند (۳۱)؛ بر مبنای آنچه گفته شد، میتوان مدعی گردید که مهمترین مؤلفه‌ی تأثیرگذاری بیمه بر جبران خسارت آسیب‌های زیست محیطی، ایجاد نظام مسئولیت محض برای آسیب‌زندگان به محیط زیست است. نکته ای که بایستی به آن توجه داشت، این است که چنانچه مسئولیت آسیب و وارد آوردن خسارت به محیط زیست را متوجه فعالان اقتصادی و صنعتی بدانیم، در این صورت اشخاص مزبور حتماً بایستی از بیمه استفاده نمایند؛ بدین صورت که بیمه مسئولیت محیط زیست را خریداری نمایند؛ لیکن اکثریت اشخاص به دلایل مختلفی همچون فقدان تمکن مالی یا عدم تمایل به پرداخت حق بیمه، تمایلی به خرید بیمه ندارند؛ اینجاست که نقش قانونگذار و سیاستگذار تقنینی کشور به منظور ایجاد تعادل میان دو مقوله‌ی محیط زیست و اقتصاد برجسته می‌شود؛ به گونه‌ای که ضمن اجباری نمودن خرید بیمه، کمترین میزان هزینه برای آن را نیز تعیین نماید. در نظام حقوقی ایران، با وجود مقرره‌هایی همچون تکلیف صاحبان و مسئولین کارخانجات و کارگاه‌های آلوده‌کننده به پرداخت ضرر و زیان وارده به محیط زیست و اشخاص حقیقی و حقوقی به حکم دادگاه صالحه (تبصره ۱ ماده ۲۹ قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴) و نیز ملزم گردیدن متخلفان از مصوبات و تصمیمات سازمان حفاظت محیط زیست به جبران

بیمه مسئولیت محیط زیست بایستی گفت که افزایش روزافزون حوادث غیرمترقبه طبیعی و انسانی، ضرورت توجه قانونگذار به منظور بهره‌گیری از ظرفیت‌های بیمه مزبور را اجتناب ناپذیر نموده است؛ این ضرورت هنگامی دوچندان می‌گردد که محدودیت منابع مالی دولتی را نیز در نظر داشته باشیم؛ با وجود این، قانونگذار ایرانی هنوز مبادرت به اجباری نمودن بیمه مسئولیت محیط زیست برای مشاغل اقتصادی آلاینده محیط زیست ننموده که با عنایت به مفاد اصل پنجاهم قانون اساسی، این امر قابل انتقاد به نظر می‌رسد. در مورد صندوق تأمین خسارت محیط زیست به مثابه‌ی مهم‌ترین مصداق ساز و کارهای تکمیلی مسئولیت مدنی نیز بایستی گفت که با وجود پیش‌بینی آن در سطح بین‌المللی و نظام حقوقی اتحادیه‌ی اروپا، ساز و کار اشاره شده در نظام حقوقی ایران، تنها در مورد حوادث ناشی از وسایل نقلیه پیش‌بینی گردیده و در سایر موارد، با صراحت قانونی مواجه نیستیم. همچنین با توجه به عدم پیش‌بینی جبران خسارت از آسیب‌های زیست محیطی و به طور کلی ترمیم ضررهای جبران نشده و بدون مسئول در شرح وظایف «صندوق ملی محیط زیست»، اطلاق عنوان صندوق تأمین خسارت زیست محیطی نیز بر آن منتفی است. به نظر می‌رسد همراهی با تحولات صورت گرفته در زمینه حقوق محیط زیست در سطوح مختلف منطقه‌ای و بین‌المللی، اقتضای در پیش گرفتن رویکردهای مبتنی بر مسئولیت محض و همچنین پیش‌بینی و تضمین ساز و کارهای آن از جانب قانونگذار ایرانی را دارد.

References

1. Hakimian, A. M. et al. (2021). Feasibility of using the rule of respect as the basis of guarantee due to damage to the environment. *The Quarterly Journal of Excellence in Law*, 12(1), 82-109. (In Persian)
2. Firouzabadi, H. et al. (2020). Civil liability due to environmental damages. *The Quarterly of Medical Law*, 14(54), 183-213. (In Persian)

اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مصوب ۱۳۹۵ پیش‌بینی شده و در سایر موارد، با صراحت قانونی مواجه نیستیم. نکته‌ای که بایستی توجه داشت این است که با پیش‌بینی «صندوق ملی محیط زیست» به موجب بند (ب) ماده ۶۸ قانون برنامه چهارم توسعه، اساسنامه صندوق، شرح وظایف آن را بدین نحو احصاء نموده است: (۱) اعطای تسهیلات مالی به کارخانه‌ها، کارگاه‌ها و به طور کلی هر گونه منابع آلاینده برای کاهش آلودگی‌های زیست محیطی؛ (۲) اعطای تسهیلات مالی برای جلوگیری از تخریب محیط زیست از طریق حفظ، احیاء و مدیریت تنوع زیستی؛ (۳) حمایت مالی و همکاری در طرح‌ها و پروژه‌های زیست محیطی و طرح‌های اکوتوریسم (گردشگری طبیعی)؛ (۴) حمایت مالی و همکاری در طرح‌های آموزشی و فرهنگ‌سازی برای بهبود شرایط زیست محیطی؛ (۵) اعطای تسهیلات مالی به پژوهشگران و محققان محیط زیست برای گسترش و تکمیل تحقیقات به منظور تولید انبوه و استفاده‌ی عمومی از تجهیزات کنترل و کاهش آلودگی. همانگونه که ملاحظه می‌گردد جبران خسارت از آسیب‌های زیست محیطی و به طور کلی ترمیم ضررهای جبران نشده و بدون مسئول در شرح وظایف صندوق مزبور گنجانده نشده و بالطبع نمی‌توان عنوان صندوق تأمین خسارت زیست محیطی را بر آن اطلاق نمود.

بحث و نتیجه‌گیری

خسارات مختلف وارده شده به اشخاص، در پی بروز آسیب‌های زیست محیطی، باعث گردیده تا ضرورت بکارگیری نظام مسئولیت مدنی متناسب و کارآمد به منظور جبران خسارات مزبور، بیش از پیش ضروری گردد. با توجه به ناکارآمدی ساز و کارهای سنتی مسئولیت مدنی و نظریه تقصیر در جبران خسارات ناشی از آسیب‌های زیست محیطی، بایستی به ساز و کارهای مبتنی بر مسئولیت مدنی محض روی آورد که در این زمینه، متناسب تر و کارآمدتر به نظر می‌رسند؛ اینجاست که تحلیل و ارزیابی بیمه مسئولیت محیط زیست و همچنین صندوق تأمین خسارت محیط زیست به عنوان مهم‌ترین مصادیق ساز و کارهای اشاره شده، اهمیت و ضرورت می‌یابد. در خصوص

12. Virgo, G. (2006). *The principles of the law of restitution (2nd Ed.)*. Oxford: Oxford University Press.
13. Taghizadeh Ansari, M. (1997). *Environmental criminal law*. Tehran: Qomes Publisher. (In Persian)
14. Hosseini, M. S. & Mohamadi, M. (2017). Analyzing human rights on the environment. *Bi-quarterly Journal of Islamic Human Rights Studies*, 6(12), 129-159. (In Persian)
15. Ghasemi, N. (2012). *Environmental criminal law*. Tehran: Khorsandi Publisher. (In Persian)
16. Mashadi, A. (2013). *The right to a healthy environment: The Iranian-French model*. Tehran: Mizan Publisher (In Persian).
17. Allahdadi, I. et al. (2007). *The dictionary of environmental terminology*. Tehran: Jihad Daneshgahi Publisher. (In Persian)
18. Katouzian, N. & Ansari, M. (2008). *The responsibility for the environmental damage*, 38(2), 285-313. (In Persian)
19. Mashadi, A. & Shahoseini, A. (2016). Prevention of environmental damage in the light of the 2001 Plan of The International Law Commission on the prevention of transboundary damage caused by dangerous activities. *Public Law Studies Quarterly*, 46(2), 273-295. (In Persian)
20. Larsson, M. L. (2009). *Laws of the environment and environmental damage*. Estokholm Institute Law.
21. Soltani nejad, H. (2015). *The comparative study of emotional damage*. Tehran: Mizan Danesh. (In Persian)
22. Emami, H. (2011). *The civil law*. Tehran: Ismalieh Publisher. (Persian)
3. Hosseini Hajivar, Y. M. et al. (2021). The effect of fine dust on the health of society and the realization of the government's civil liability in Iranian law. *The Journal of Medical Sciences of Islamic Azad University of Iran*, 31(1), 49-69. (In Persian)
4. Panahandeh, B., & Ranjbar, M. R. (2019). Examining the foundations and legal documents caused by environmental damage in Iranian law, *The Quarterly Journal of the Legal Research on the International and Iranian Comparative Laws*, 12(44), 149-170. (In Persian)
5. Amid, H. (2020). *The Amid Persian Encyclopedia (14th Ed.)*. Tehran: Amirkabir Publisher. (Persian)
6. Badini, H. (2005). *The philosophy of civil liability*. Tehran: Publisher Inc. (In Persian)
7. Jafari Langroudi, M. J. (2015). *The law terminology*. Tehran: Ganj-e-Danesh Publisher. (In Persian)
8. Katouzian, N. (2016). *Requirements outside the contract, civil liability: The general rules*. Tehran: University of Tehran Publisher. (In Persian)
9. Mousavi Bojnordi, H. (1989). *The rules of theology*. Qom: Ismaeilian Publisher.
10. Ismaili, M. (1990). *Damage Theory: Examining the necessity of compensation for moral damages and responsibility caused by the loss of benefits and opportunities from the perspective of jurisprudence and comparative law*. Tehran: Amirkabir Publisher. (In Persian)
11. Boyd, J. & Ingberman, D. (1995). *Do punitive damages deterrence?* Business Law & Eccrmics Center Of Washington University PAR.

28. Kazmier J. (2008). *The health care laws* (1st Ed.). Charleston: Cengage Learning.
29. Badini, H. & Jafari Chalshtari, M. (2018). An analytical and critical approach to the international documents of the system of responsibility and compensation in oil pollution caused by sea transportation. *International Laws Journal*, 35(58), 89-113. (In Persian)
30. The Sustainable Development Commission of Iran Chamber of Commerce (2021, Feb). *Environmental liability insurance should be made mandatory in the 7th development plan (The thematic report)*. Retrieved from Payam-e-Ma newspaper, 2212 <https://payamema.ir/payam/articlereleation/62683>
31. Moshirpour, F. (2010). The performance of the International maritime organization in the field of responsibility and compensation for environmental damage. *Legal Research Quarterly*, 11, 173-198. (In Persian)
23. Javandel Jananloou, F. (2007). The theoretical bases of liability due to marine oil pollution. *Quarterly Journal of Commercial Research*, 20(77), 169-188. (In Persian)
24. Fahimi, A. & Mashadi, A. (2011). Shia jurisprudence and evolution in the foundations of environmental civil liability. *The Law Quarterly Journal*, 41(1), 313-326. (In Persian)
25. KHoeini, G. & Karami, S. (2014). The civil liability caused by environmental pollution in Anfal. *Bi-quarterly Journal of Knowledge of Civil Rights*, 3(1), 59-70. (In Persian)
26. Mohaghegh Damad, M. S. & Pourshoushtari, M. (2013). The nature of liability insurance in Iranian law with a comparative approach in English law. *Biannual Scientific Journal of Comparative Law*, 1(2), 3-20. (In Persian)
27. Taghizadeh Ansari, M. (2016). *The international laws of environment*. Tehran: Khorsandi publisher. (In Persian)